

УДК 94:334.713-005.2 (477) “18/19”

І.М. Вановська

КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається динаміка жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., аналізується різноманіття промислових занять українського жіноцтва, дається характеристика найбільш важливих з них.

Ключові слова: домашнє промислове підприємництво, жіночі промисли та ремесла, кустарництво, дрібнотоварне виробництво, гендерні відносини.

В статье рассматривается динамика женского домашнего промышленного пред-принимательства в Украине во второй половине ХІХ - начале ХХ века, анализируется многообразие промышленных занятий украинских женщин, дается характеристика наиболее важных из них.

Ключевые слова: домашнее промышленное предпринимательство, женские промыслы и ремесла, кустарничество, мелкотоварное производство, гендерные отношения.

This article discusses the dynamics of women's domestic industrial enterprises in Ukraine in the second half of ХІХ - early ХХ century, analyzed a variety of industrial occupations of Ukrainian women, describes the most important of them. It is noted that in the first post-reform years in Ukraine there were all necessary both objective, and subjective prerequisites for broad development of female domestic industrial business. Thus more and more significant and active role in stimulation of development the female domestic industries and crafts was played by activity of the state departments, local areas, various economic societies and numerous private investors. Activity of nation-wide and provincial structures, being imposed on all mass of socio-economic factors, in total created the background on which there was a development of female handicraft and which defined dynamics, the main forms, the social and economic organization, geography of female domestic industrial business, and also its place and specific weight, in economic and gender structure in Ukraine during the second half of ХІХ, – to the beginning of the ХХ century. Results of this research answer the questions caused by activation of historical memory of the people, growth of national consciousness, attention of the Ukrainian society to historical heritage.

Key words: home business, industrial, female crafts, amateurish, small-scale production, gender relations.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. для Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії, були часом активізації модернізаційного процесу, проведення ліберальних реформ і соціальної трансформації суспільства. Урядовий курс на розвиток великої індустрії й приватного підприємництва сприяв подальшому розвитку ринкових відносин у Україні, що знайшло своє відо-

браження й в рості самих різних форм дрібного підприємництва, зокрема різноманітних кустарних промислів і ремесел. При цьому істотно змінювалася роль жінок у підприємницькій діяльності в ході буржуазного реформування країни, що дає можливість судити про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних

установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва.

Актуальність теми дослідження обумовлена також тим, що з давніх часів жіноче кустарництво в Україні були одними із найпоширеніших дрібнотоварних виробництв, невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської родини. У другій половині XIX – на початку XX ст. прядінням і ткацтвом, роботою на ручних жорнах, лозоплетінням, звичайно займалися жінки та дівчата. В Україні споконвіку вважалося, що жінка зобов'язана вміти виготовляти борошно, виконувати ткацькі роботи, плести кошики інакше вона не вважалася повноцінною дружиною та господаркою. Ці промислові заняття були досить важливими складовими частинами життя будь якої селянської родини. Одночасно жіноче кустарництво було важливою складовою гендерних відносин України. Тому без детального дослідження динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти історичний розвиток України протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема визначення динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., історії розвитку жіночого кустарництва в Україні завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок в наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники як В.С. Ажаєва [1], О. Бломквист [2], Т.Г. Богомазова [3], Р.М. Дутка [4], В.Г. Єгоров [5], С.О. Давидова, Е.Н. Полоцька, К.І. Беренс, Є.О. Свидерська [11] та інші, роботи яких вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми. В них на тлі узагальнюючого вивчення кустарних промислів досліджувалися деякі важливі аспекти динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Проте ці роботи значно розширили джерельну базу проблеми, що суттєво посилює дослідницький потенціал нашого дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., в аналізі різноманіття промислових занять українського жіноцтва, в інтерпретації, реконструкції й систематизації жіночого кустарництва як суттєвого компонента гендерної культури України другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Важливим проявом змін у суспільній свідомості жителів пореформеного українського села була й зміна поглядів на соціальний статус жінки та її роль у господарському та суспільному житті України. Саме в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні почався широкий рух жінок за рівноправність, що виразилася в боротьбі за доступ до освіти, за право на професійну працю, ініційована соціальними потрясіннями епохи. Більшу роль у розвитку жіночої самосвідомості зіграли й західний фемінізм, що поширився в Україні в ході європеїзації українського суспільства, і російський нігілізм, що став вираженням умонастроїв різночинців, їхньою реакцією на складну соціально-економічну ситуацію в країні. Характерно, що в українському суспільстві не викликало активний протест прагнення жінок до суспільної діяльності, професійній рівноправності, їхньої спроби змінити устояні норми поведінки. При цьому участь жінок у підприємницькій діяльності, що мала місце й у дореформений час, сприймалися як щось природне в складній особистій ситуації, як життєва необхідність, прагнення забезпечити гідне життя собі й своїм дітям [18, с. 340-342].

При дослідженні жіночого промислового підприємництва українського села питання про його динаміку, загальні показники розвитку і насамперед питому вагу та місце в народному господарстві країни, є одним з основних.

Водночас точне визначення загальної кількості жіночих промислових закладів, зокрема в українському селі, обсягу продукції, яка ними випускалася, та чисельності зайнятих у виробництві жінок через недостатню точність джерел виявляється і найбільш складним для вивчення обраної

теми. Це пов'язане з тим, що офіційна статистика у 1861-1917 рр. була дуже далекою від повної реєстрації жіночих кустарних виробництв, особливо тих, де не використовувалася наймана праця. Дослідження, що проводилися місцевими земствами і сільськогосподарськими товариствами, мали інший недолік: не завжди досконально й чітко фіксували організаційно-економічну сторону жіночого кустарництва, оскільки кореспонденти мало рахувалися з програмами досліджень, а свої повідомлення укладали згідно з особистими поглядами.

Тому при з'ясуванні місця жіночого промислового підприємництва в загальноукраїнському та регіональному господарстві виникає особлива необхідність використовувати документи різного походження – промислового, податного, торгового, транспортного статистики, земські дослідження тощо, які б взаємно доповнювали один одного.

У складному процесі розвитку жіночого кустарництва в Україні, зокрема у посуваннях його місця і ролі в господарській структурі українського села, простежувалося кілька основних етапів.

Перший з них - етап зародження і початкового розвитку жіночих кустарних промислів, охоплював XVII - XVIII ст., другий тривав з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст., а третій збігався з хронологічними межами нашого дослідження й характеризувався більш динамічним розвитком жіночого промислового підприємництва й остаточним переходом його на рейки товарного виробництва [6, с. 126].

На перших етапах, тобто у дореформену добу, за свідченням сучасників і дослідників, населення українських губерній задовольняло свої нагальні потреби в неземлеробських товарах переважно за рахунок кустарних промислів, які в цей період домінували серед всіх інших форм промислового виробництва (міське ремесло, мануфактура, фабрично-заводське). При цьому значна частина цих промислів мали поки що характер натурального виробництва, але на їхньому фоні йшло становлення і поступальний розвиток товарного виробництва. Протягом XVIII - першої половини XIX ст. продовжувалося розповсюдження

обробних промислів серед селянок й, одночасно, значно посилилася їх трансформація в товарне виробництво. В результаті у цей період товари жіночих кустарних промислів «по всій Україні з похвалою купували» [9, с.45]. Починаючи з 60-х років XIX ст. повсюдно в Наддніпрянській Україні стали швидко складатися великі кустарні осередки, в яких жінки були зайняті товарним виробництвом нарівні з чоловіками [9, с. 1-12].

На всіх основних етапах поступального розвитку жіночого домашнього підприємництва явно простежувалась тенденція до зростання чисельності селянок, які були ним охоплені. Незважаючи на всю недосконалість джерел та інші складності, дослідники української кустарної промисловості багаторазово робили спроби визначити загальну кількість промислових селянок.

Подібні статистичні підрахунки робилися й стосовно жіночого промислового підприємництва в пореформеному українському селі. Але в цілому вивченню положення кустарної промисловості в Україні до останнього часу приділялося мало уваги; матеріали, наявні по цьому питанню, украй обмежені й можуть служити підставою лише для наближених вирахувань і висновків. Так, згідно з даними за другу половину XIX – початок XX ст. в 9 українських губерніях, що входили до складу Російської імперії налічувався 436 тис. сільських кустарів з яких приблизно 83 тис. були жінками [11, с. 100-117].

Названі цифри в основному визначають принципово істотне місце жіночих кустарних промислів у народному господарстві як України, так й Російської імперії. Дослідження в масштабах кожної з українських губерній дозволяють, на думку автора, більш-менш точно відповісти на питання про загальну кількість місцевих селянок, зайнятих у сфері промислового підприємництва. Однак і тут необхідно ставитися до статистичних джерел з достатньою мірою умовності. Можна припустити, що через постійний недооблік певних груп кустарок, особливо у дрібних і віддалених населених пунктах, в основній своїй масі джерела показують лише ту межу, нижче за

яку реальне число жінок-промисловиків не опускалося [2, с. 290].

Жіночі кустарні промисли в Україні зосереджувалися переважно в губерніях з мало розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Щодо цього спостерігається значна відмінність від російських губерній, де кустарні промисли демонстрували найбільшу щільність у центральних промислових губерніях Московської, Владимирської, Нижегородської, у яких зосереджене понад 25% усієї кількості кустарів.

Найпоширенішими, кустарними промислами в Україні були промисли по обробці волокна, дерева й шкіри. Особливо широкий розвиток одержали жіноче ткацтво й виготовлення ниток, що становило 89,3% числа кустарів [7, с. 16]. Ступінь поширення й рівень розвитку селянських промислів у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими факторами: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільш широке поширення дрібна селянська промисловість одержала у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селищі селянки понад землеробство мали й промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли відігравали головну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє. Великі промислові села були центрами промислових округів, границі яких у міру поширення промислу усе більше розширювалися. Важливо відзначити, що господарство й сам побут селян перетворювалися тим радикальніше, ніж ближче було те або інше село даного промислового округу до центра промислу. Якщо в селах, що становили як би периферію промислового округу, землеробство ще зберігало своє велике значення, то в селах, розташованих ближче до центра промислу, землеробство було вже відтиснуте на задній план [12, с. 78-80].

Характерно, що на периферії промислового округу існували й більше примітивні форми промислу, та й самі промислові за-

няття були різноманітніше: тут селянки з'єднували основний для даного округу промисел не тільки з землеробством, але й з іншими промисловими заняттями, які не вимагали високої кваліфікації. Навпаки, у центрі промислового округу його провідний промисел був не тільки головним, але і єдиним заняттям жителів. Великі торгово-промислові села Київської губернії виступали в ролі центрів закупівлі сировини й збуту готової продукції даного промислу. Таким чином, формування промислових округів було пов'язане з переходом дрібного товарного виробництва в сфері селянських промислів до капіталістичного, із процесом складання капіталістичної мануфактури [15, с. 19-20].

Документальні дані свідчать, що тільки за 1897 - 1915 роки чисельність українських селян, залучених до промислової діяльності, зросла й досягла в 1915 р. майже 500 тис., серед яких жінки склали більше 100 тис. [18, с. 26-29]. У той же час загальний рівень залучення жіночого населення українських губерній в підприємницьку діяльність містив тенденції розвитку окремих промислових галузей. В умовах ринкової економіки ці тенденції часто були закономірно різнонаправленими. Окремі промисли не витримували конкуренції з великим фабрично-заводським виробництвом і зникали, інші, навпаки, в ринкових умовах, починали більш динамічно розвиватися. Часто на місці зниклих з'являлися зовсім нові форми жіночого підприємництва, викликані якими-небудь регіональними щойно посталими господарськими потребами [8, с. 17-19].

Результатом подібних динамічних процесів стали суттєві структурні зрушення, які виникли в господарстві українських губерній, зокрема й у сфері самої кустарної промисловості. Але при всій значущості структурних змін, вони не знизили загальні показники залучення жіночого населення у промислову діяльність. Аналіз наявних відомостей свідчить, що у різних повітах жіночі промисли часто відігравали неоднакову роль. Це обумовлювалося цілою низкою чинників: місцевими історичними і виробничими традиціями, сировинною базою, густотою населення, забезпеченістю

землею, ступенем розвитку фабрично-заводської промисловості та ін. Але в цілому для України в період, що досліджується, була характерна відносно висока питома вага промислових селянок у загальному селянському населенні, яка досягала щонайменше 4%, а в деякі роки й вище [12, с. 10, 16].

Для з'ясування питання про чисельність селянських жінок-підприємців та їх питому вагу в різних губерніях України певну інформацію дає податкова статистика. З огляду на те, що в податкових розрядах звичайно об'єднувалися досить різні економічні групи, її матеріали служать в основному для найзагальнішої диференціації сільських промисловиків. Особливий інтерес становить аналіз динаміки свідоцтв і білетів, що видавалися на дрібний торг з повним і половинним збором. Аналізуючи дані про кількість одержаних у 1883 р. по місцевостях усіх класів промислових свідоцтв обох категорій в українських губерніях, можна зробити висновок про те, жінки займали важливе місце дрібних промисловців.

Про зростання жіноцтва серед промислового населення свідчать також прохання селянок про дозвіл на відкриття промислових закладів. Такі прохання масово стали надходити до губернських правлінь вже з 1870-х років й їх потік не зменшувався аж до 1917 р. [10, с. 99-100].

Теза про досить велику питому вагу жіночих кустарних промислів в економічній структурі України підтверджується також і шляхом дослідження обсягу її виробництва. Ще одним важливим доказом того, що селянська жіноча промисловість посідала значне місце в економічній структурі України, є статистика ярмаркової торгівлі. Вироби жіночих промислів були у другій половині XIX - на початку XX ст. важливим компонентом усіх українських ярмарків. Статистика найбільших ярмарків охоплювала ту частину виробів селянок, котрі виходили на губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово складалися у значні партії. Обсяги прода-

жу на найбільших ярмарках України кустарно-промислових товарів і сировини були досить значними. Так, за 1893 - 1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку було продано таких товарів на 300 тис. крб. [14, с. 270-271].

Разом з тим, показники оборотів найбільших ярмарків і загальна торгова статистика ще не можуть дати об'єктивних даних про загальний обсяг товарного виробництва жінок-промисловців в Україні. У багато разів більша маса товарної кустарно-промислової продукції не надходила на ці великі ярмарки, а поглиналася споживачами на місцях, на дрібних ярмарках і сільських базарах і, отже, не реєструвалася. В той же час аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них кустарних товарів була ще вищою, ніж на великих ярмарках. В цілому, за офіційними земськими джерелами, вироби жінок-кустарок серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина товарної продукції реалізовувалася безпосередніми жінками-виробниками по найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася прямо в руки селянського споживача, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі [16, с. 214].

Найбільш наочно масштаби розвитку, динаміку і соціально-економічне значення жіночого кустарництва в Україні демонстрували різні сільськогосподарські та кустарно-промислові виставки. Всього за період, що розглядається, українські жінки-підприємці взяли участь у понад 195 виставках, в тому числі приблизно у 25 міжнародних і всеросійських та в 170 губернських і місцевих. Сучасники відзначали величезне враження, що справляли ці виставки на громадськість, та їх безумовно позитивний вплив на подальший розвиток жіночого підприємництва. Жінкам-експонентам, які ставали переможцями, видавалися грошові премії, медалі та похвальні листи, запроваджені державними відомствами, земствами, господарчими то-

вариствами і приватними особами. Це додатково заохочувало промислових селянок до вдосконалювання своїх виробництв, пропагувало нові технології і технічні прийоми, створювало гарну рекламу кустарної продукції, підвищувало її конкурентоспроможність. Експонати свідчили про значні потенційні можливості участі жіноцтва в кустарній промисловості. Так, у 1870 р. на всеросійській виставці в Петербурзі українські промислові селянки експонували багато своїх текстильних виробів. На Паризькій всесвітній виставці 1878 р. дістали схвалення оригінальні вироби українських ткаць. У 1880 р. сільськогосподарська виставка в Харкові продемонструвала істотні переваги тканин, виготовлених місцевими промисловими селянками [9, с. 177-179].

Експлуатація жінок-підприємців скупниками, посередниками, лихварями, торговцями, конкурентна боротьба, безробіття, важке економічне становище часто послужило підставою для організації промислових кооперативів. За таких умов прибуток від кустарного промислу давав можливість домогосподарству сплачувати податки, не прибігаючи до дешевого, несвоєчасного продажу хліба й худоби, дозволяв значно покращити економічний стан родини. Зв'язок жінок-підприємців із землею не переривався, що було найкращою гарантією добробуту родини. Майже 90 % всіх кустарок займалися промислами переважно в зимовий час [17, с. 390].

В цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. спостерігалася досить висока динаміка жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні. Завдяки наполегливій праці українських народних майстринь основні прийоми виготовлення з будь-якого кустарного виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. В Україні дедалі різноманітнішими ставали форми організації жіночих кооперативних об'єднань. Різноманітні промисли, які з традиційного домашнього заняття селянок за період, що розглядається, перетворилися на окремі товарні виробництва, що стабільно задовольняло побутові потреби місцевого населення. Українське промислове жіноцтво демонструвало

здатність вдало поєднувати традиційну організацію виробництва із численними кооперативними новаціями [16, с. 181].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати, що в Наддніпрянській Україні вже у перші пореформені роки склалися всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут жіночого промислового підприємництва. Більше того, сприятливі умови зберігалися і протягом усього періоду з 1861 по 1917 рік. При цьому все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку жіночої промисловості відігравала діяльність державних відомств, місцевих земств, різних господарчих товариств і численних приватних покровителів та інвесторів. Таким чином, діяльність загальнодержавних і губернських структур, накладаючись на всю масу соціально-економічних факторів, в сукупності створювали той фон, на якому відбувався розвиток жіночого кустарництва й який визначав динаміку, основні форми, соціально-економічну організацію, географію жіночого домашнього промислового підприємництва, а також його місце та питому вагу в господарській й гендерній структурі України протягом другої половини XIX – початку XX ст. Перспективи подальших досліджень жіночого кустарництва визначені практичним значенням одержаних результатів. Вони полягають в тому, що успішне розв'язання поставлених в дослідженні актуальних наукових проблем забезпечує реальну участь авторки статті у досить складних процесах оптимізації гендерних відносин в сучасному українському суспільстві. Результати даного дослідження відповідають на питання, викликані активізацією історичної пам'яті народу, зростанням національної свідомості, увагою суспільства до історичної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажаева В.С. *Мелкое предпринимательство в России (конец XIX в. – начало XX в.): Аналитический обзор* / В.С. Ажаева. – М.: Издание ИНИОН РАН, 1994. – 36 с.
2. Бломквист А. *Кустарная промышленность в России* / А. Бломквист // *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* –

СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100, 251 с.

3. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв / Т.Г. Богомазова. – СПб.: Изд-во Вести, 1999. – 164 с.

4. Дутка Р.М. Полтавські вибійчани рушники / Р.М. Дутка // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 46-50.

5. Егоров В.Г. Кооперативное движение в до-революционной России (новый взгляд) / В.Г. Егоров // Вопросы истории. – 2005. – №6. – С. 9-10.

6. Журнал Совецания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1914. – 175 с.

7. Журнал Совецания о нуждах кустарного промысла. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1905. – 76с.

8. Журнал Совецания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1909. – 26 с.

9. Историко-статистический обзор промышленности России // Под. ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83, 164 с.

10. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К.: Тип. К. Круглянского, 1912. – 160.

11. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.

12. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1914 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1915. – 200 с.

13. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – Полтава: Б.и., 1912. – 33, 10 с.

14. Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. // Ремесленная газета. – 1897. – №34. – С. 270-271.

15. Кустарь. – 1911. – № 2. – С. 19-20.

16. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1914 г. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1910. – 307 с.

17. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – IX, 629 с.

18. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1915. – 611 с.